

## Оповідання

Як було бабі Парасці п'ятдесят шість рік, помер її чоловік Омелько Гришенко, і помер не вдома, а в Василькові. Гришенкова оселя була коло самого вигону, край села, а за широким вигоном був панський лісок, що тягся на верстув смужкою вподовж села аж до річки. Саме проти Омелькової оселі в лісі стояла хата лісового козака сторожа. Про того козака вже давно йшла чутка, що він переховує крадене добро й дає в себе притулок усяким злодіям. Волосний звелів зробити в козака трус; десяцькі познаходили в повітках порожні пляшки з наліпленими квитками, арештували його, одвезли в Васильків й закинули в тюрму. Люде виказали в волосній управі, що бачили, як Омелькові унучата грались квитками од пляшок з вином. До Омелька причепились; він дізнався од унуків, що ті папірці дали їм козакові діти.

Омелька покликали в Васильків на суд за свідка. Саме тоді була пізня осінь, вже перед пилипівчаним пущенням. Омелько поїхав в одній свиті. Надворі була сльота й моква. Він застудивсь, заслаб, і його одвезли в лазарет. З Василькова дали звістку Парасці. Параска з синами поїхала в Васильків. Через три дні Омелько вмер, і вони його поховали.

Вернулась Параска додому й плакала та тужила за Омельком цілий рік. Омелько був дуже гарний з лиця, як увесь рід Гришенків в Трушках, високий на зріст, плечистий, поставний, з чорними бровами, з карими очима. Він був тихий і помирливий, і Параска була щаслива з ним, навіть ніколи не лаялась і не змагалась з ним, бо він в усьому слухав її й робив так, як вона веліла.

Зосталась Параска з двома синами та з невісткою в хаті. Омелько оженив старшого сина Грицька ще за свого живоття. Менший син Іван ще парубкував. Доки був живий батько, в хаті була мирнота. Син слухав батька, і невістка корилась свекрусі. Батько хазяйнував сам і думав одрізнити старшого сина, поставити йому опрічну хату на леваді, а

меншому синові оддать стару хату. Але як помер Омелько, і сини, і невістка заспівали іншої. Грицько вже не слухав матері, а невістка заковерзувала так, що баба Параска тільки очі витріщила на неї з дива.

Помираючи, Омелько звелів Парасці одділити для старшого сина половину поля, а половину залишив для неї, доки менший син Іван одбуде службу в москалях. Грицько став хазяїном, забрав собі половину поля, але Параска залишила собі Іванову половину поля й худобу, яка була в неї, і сказала синові, що вона буде хазяйнувати, як і хазяйнувала за життя небіжчика, доки менший син вернеться з служби додому та оженився. Свою половину поля вона оддала Грицькові наспіл, з половини. Він орав материну частку поля за другу скибу. Параска залишала частку свого хліба на харч, а решту продавала.

Цілий рік вона не вмикувалась в хазяйські синові справи, все журилась та плакала за чоловіком і не могла його забути. Чи надіне Грицько батькову одягу, вона побачить і зажуриться, і зараз сльози поллються з очей.

— Коли б Омелька поховали хоч на нашому кладовищі, то я пішла б на могилу та хоч виплакала свої сльози, що душать моє серце; може б, мені тоді стало легше. А то як надіне син його жупан та шапку, як гляну на сина в тому убранні, то передо мною стоїть неначе живий мій Омелько, достоту такий, який він був молодим; неначе бачу його постать. І в мене з очей самі сльози ллються, так що я й світу божого не бачу, як піду на тік та в клуню, гляну на вози, на ярма, на ціпи, що він колись держав в своїх руках, то все це одразу пригадує мені Омелька; і мені все здається, що він не вмер, знов вернеться додому, от-от вийде з хати і з'явиться перед моїми очима, й піде на тік на роботу, — говорила Параска сусідам.

Та вже невістка сказала Грицькові:

— Пооддавай ти старцям оту батькову одежу, оті жупани та свиту, поміняйся ціпами з якимсь чоловіком, щоб у твоєї матері швидше зникли з пам'яті згадки про небіжчика батька. А то вона гляне на оту одежу, та зараз і впадає в сум та тугу.

Грицько пороздавав старцям батькову одежу, помінявся ціпами з одним чоловіком і сказав матері, що батькові ціпи вже негодящі, старі.

Минув рік після смерті Омелька, і баба Параска потроху почала забувати своє горе. Життя й хазяйський клопіт потроху стерли й заступили згадки про Омелька. Параска всім правувала в хазяйстві, як і було передніше, держала в себе ключі й од комори, і од своєї й невістчиної скрині і всьому давала лад і в хаті, і в дворі. За весь цей рік вона ні разу не лаялась і навіть не змагалась з сусідою Палажкою, хоч поза очі й судила й сміялась з неї.

Якось весною Грицько сказав матері:

— Мамо! куплю я собі три вівці та два підсвинки. Левадісі треба грошей, то вона спродує декотрі вівці, а Палажчин син хоче вести на ярмарок два підсвинки.

— Нащо ж вони здались тобі оті вівці та підсвинки? — спитала Палажка. — Адже ж у нас є доволі овець та свиней.

— А на своє хазяйство! Розведу тим часом трохи овечат та свиней, бо як Іван вернеться з служби та оженився, то мені доведеться одрізнятися й заводити своє опрічне хазяйство, — каже Грицько до матері.

— Про мене, й купуй! Покладні гроші в мене є сховані в скрині. Випасу на вигоні є доволі, а для підсвинків стане й полови, й дерті, й одвійків і до літа.

— Он дивіться, мамо, яка отара пасеться на вигоні коло нашого двору. Але мені аж ніяково, як подумаю, що там нема ані однієї моєї овечки, а я вже чоловік дійшлий, жонатий; незабаром буду хазяїном, — сказав Грицько.

— Купуй вівці деінде, тільки не в Левадихи, бо Левадишині вівці, то мої, — обізвався Іван.

— А то чом так? — спитала Марина.

— А тим, що я маю на думці сватать Левадишину дочку Килину, — сказав Іван.

— Коли ж це то буде. Поки ти вийдеш з служби, то й ті овечки, може, й вовк прибіжить з чагарника та й похапає, — промовив Грицько.

— А підсвинків в Петра не купуй, бо ті підсвинки Палажчиного хову: може, вдались на вдачу в Палажку, то ще й кусатимуть наших свиней, — сказала в жарти Параска. — В неї й корова свого хову, та вийшла така лиха, що як ідеш проз неї та скажеш: бицю, бицю! То вона зараз крутне головою й рогами, вищірить зуби й прискає, як кішка. Зовсім така, як Солов'їха! Бо, мабуть, вдалась в неї. Про мене, розводьте свою худобу. Може, ти, Марино, думаєш ще й свої кури розвести, як розвела Солов'їха? — сказала баба Параска до невістки.

— А чом би пак і не розвести. Адже ж Солов'їха розвела собі кури окроми од невістчиних та й їсть свою пряженю, ще й яйця продає й грошаки ховає в свою скриню, — говорила невістка якось сердито до свекрухи.

— Хіба ж тобі в чому недогода в моїй хаті? Хіба я бороню тобі їсти пряженю, коли тобі заманеться? Про мене, прями пряженю та й їж, хоч розпережись, — говорила вже сердито Параска до невістки.

Але вона глянула на Івана, і той гнів зслиз одразу. Іван був добрий і ще змалку любив її й горнувся до неї. Грицько все вештався надворі коло батька, а Іван сидів в хаті й ставав до послуги матері; щодня було і дров принесе, і хату замете, носить воду з криниці; часом помагав чистити картоплю на юшку, як в матері було багацько роботи та вештання в хаті.

Іван стояв коло стола високий та рівний станом, та гарний, як і його батько. На білому чолі були неначе намальовані чорні брови; ясні чималі карі очі аж світилися, як і в батька. Він сів край вікна, а мати все дивилася на його й не могла надивитися.

Грицько поставив-таки на своєму: купив вівці й підсвинки, щоб розвести отару на своє, окрім од матиного хазяйство. Параска задумалася, дивлячись на ті вівці. Їй забажалося, щоб в неї в хаті була за невістку незадирувата, тиха та помирлива Левадишина Килина, а не опришкувата та натуриста Марина, котра вже розібралася і почала піднімати голову: часто не слухала її й навіть почала гризтись з нею од того часу, як помер старий Омелько.

"Ой коли б швидше Іван вибув свою службу, вернувсь додому та брав Килину, бо моя душа почуває, що з цією Мариною життя моє в хаті не буде тихе та мирне", — думала Параска, поглядаючи скося на високу постать Марини, що поралася коло печі, неначе москаль ходив на муштрі.

"Отже ж Іван правду каже, що Левадишині вівці незабаром будуть його, — думала баба, дивлячись на ясні карі синові очі та на чорні, як намальовані, брови. — Я вже давно прикмічаю, що Левадишина Килина горнеться та липне до його. Часом увечері вийду в садок, а Іван стоїть під грушею, спершися на тин, та все балакає з Килиною".

— Балакай, сину, з Килиною! Балакай! Гарну та моторну невісточку матиму. Недурно ж ти аж стежку протоптав до тієї груші, — часто говорила вона своєму мазунчикові.

Але не довго Параска втішалась сином. Іван витяг жеребок, і його покликали одбувати службу спершу в Варшаву, а потім перевели в Петербург у гвардію. Іван спочатку писав листи до матері, що йому в Петербурзі непогано жити. Але матері було шкода сина, і вона часом було продасть то кабанця, то кільки курок і все шле гроші синові на будлі-яку обихідку.

Вже минув рік, як його взяли на службу. Одного дня в пилипівку Парасці принесли з управи лист од Івана. Іван подавав звістку, що він чогось нездужав і що йому видали з скарбу гроші на дорогу й посилають додому на поправку. В баби і в душі похололо.

— Ой боже мій милостивий! Це ж недурно його одсилають додому на поправку. Мабуть, він почав слабувати на щось, — бідкалась Параска і все виглядала Івана.

Перед різдвом приїхав Іван. Увійшов він у хату. Мати глянула на його та й одразу залилась слізьми. Вона постерігала, що смерть завітала в хату з сином. Іван зблід, схуд, помарнів; краса згасла, мов свічка. Руки стали тонкі, як цівки. Тільки чорні брови чорніли, як шнурочки, на блідому, неначе восковому лобі, та чисті ясні очі ще ясніше світилися.

— Що це, сину, з тобою сталось? Ти ж поїхав здоровісінький, а додому неначе вернулась тільки твоя тінь? — спитала мати в сина і втерла сльози рукавом.

— Не плачте, мамо! Казав наш полковник, що на селі я можу ще поправиться та набратись здоров'я отам в лісі, в чагарнику.

Брат задумавсь, стоячи коло стола й згорнувши руки на грудях. Він все пильно дивився на змізернілого Івана. Йому стало жаль брата. Невістка поралась коло печі й заходилась готувати полудень для гостей: прягла пряженю. Мати посадовила сина за стіл і поставила пляшку з горілкою.

— Од чого то в тебе, сину, сталась ота слабість? Чи тебе там захарчували, що ти такий худий, неначе захарчований? — спитала мати.

— Ні, мамо! в нас на харч було добре. Але як привезли мене а Петербург, то записали музикою, бо дізнались, що я вмію грати на сопілці. Мені загадали грати на трубі. Оце було як поподму в ту здоровецьку трубу, то в мене живіт стає неначе дерев'яний, а в грудях стає так важко, що мені трудно було й дихать. А потім гонять нас лазити по щаблях на щогли і пролазить крізь щаблі здорової драбини. Як було пролізу ужем тричі поміж щаблями, то в мене аж груди щемлять, неначе я поламав кістки. Стали боліть в мене груди; болять, аж ниють. Тільки мені й легше було на груди, як нас ганяли у ліс по гриби. А як вернусь в місто та в казарми, як почую сморід в казармі, то в мене знов починає давить в грудях. Я і в лазареті ніколи не лежав. Але мені було важко ходити на муштри та муштруватися. Покликав мене полковник та й каже мені: "Дамо тобі на дорогу грошей, а ти зараз їдь додому на село на поправку та сиди більше в лісі, коли в вас там ліс недалечко од хати. А як поправишся та подужчаєш, тоді знов вертайся на службу".

Параска слухала й почала плакати.

— Не плачте, мамо! От як діждемо літа, то я сидітиму цілий день в чагарнику. І може, й одужаю, — втішав Іван матір.

Але він не діждав літа, танув, як свічка, і спав з тіла: перед Великоднем зліг, а після Великодня поховали Івана. Мати посадила на могилі вишню й вербу. І вишня й верба прийнялись і зазеленіли.

Параска зажурилась і впала в тугу. В неї тільки й мови було, що про Івана. Вона перестала жартувати і всім тільки й розказувала, що про своє горе. А як журба наполягала на душу, вона виходила за ворота й довго дивилась на зелену вербу на кладовищі та плакала, неначе на тій вербі та на вишні розвилися не зелені віти, а її згадки про дорогого сина.

— Коли б, мамо, та верба на Івановій могилі всохла, то, може б, ви не плакали та не побивались так, як тепер сливе щодня плачете, — раз якось сказала Марина до свекрухи.

— Бодай вже всох язик тому, хто так думає. Тепер у мене тільки й згадки за Івана, як подивлюсь на ту зелену вербу, — обізвалась з слізьми в очах Параска.

Але настало літо, почались жнива. За роботою Парасці ніколи було виходить за двір та довго дивиться на вербу на кладовищі. Треба було хапати хліб на полі. Лихо прогуло та й стишилось. Грицько тепер добре знав, що йому не треба ставить опрічної хати, що батьківська хата й ґрунт належаться до його, а не до матері.

Він взяв у матері ключі од комори. Невістка одібрала в неї ключі од своєї скрині. Параска не продавала корови й держала для Івана на його хазяйство, бо сподівалась, що він вернеться додому й зараз ожениться. Вона держала свої вівці й кури. Це все дуже не припадало до вподоби синові й невістці.

— Чом ви, мамо, не попродаєте своїх овечок та курей? Це ж тільки зайва з'їжа в дворі, — раз обізвався син.

— А тим не попродаю, щоб я вам не дивилась в руки та мала свої гроші та одежу й на усяку свою потрібку. Поки я живу, я тут хазяйка в хаті, а не Марина. Дбайте самі, то й будете мати гроші, а мого добра не зачіпайте, — сердито сказала до сина Параска. — От моя квочка вивела курчата. Бери, Марино, собі семеро, а я назначу собі шестеро; поодрубую кихтики на одному пальчикові, щоб мої курчата були значковані. Як вхопить ворона твоє курча, то пропаде твоє добро; принаймні я знатиму, як ворона похапає мої значковані курчата, а не ти похапаєш.

Марина прикусила язика й напиндючилась. Свекруха поділилась з сином не тільки вівцями й свиньми, але й курчатами й гусьми. Але корови

не подарувала синові, тільки подарувала коні. А Марині так бажалося загарбать все батьківське добро! І через це така діляниця дуже не припала їй до вподоби. Вона зненавиділа свекруху й почала гризтись з нею та допікати їй, й ніколи не змовчувала.

Параска якось зимою пішла до сусіди Левадихи на пораду.

— Левадихо! Ти вже давно зосталась удовою, мала невістку в хаті. Порадь мене, що мені робить з невісткою? Я не подарувала їй своєї корови. А вони б'ють мою корову, по чому влучать. Вийде в двір син — б'є по морді, вийде невістка — б'є по голові та по рогах. Незабаром позбиває корові роги, і корова стане шута. А діти хвиськають дублями по хвості, бо мати дає їм привід, а може, й намовляє дітей. А мені шкода худоби. Я не втерпіла та й кажу їм: "Навіщо ви ото б'єте мою корову? Вона годує молоком і вас, і ваших дітей, а ви її лупите, неначе гамана. Ви знівечите або й збавите мені корову. Молоко п'єте, а корову б'єте. Син же мовчить, тільки спідлоба дивиться на мене, а невістка каже: "За те б'ємо, щоб не їла так багато нашого сіна". — А хіба ж то їх сіно? Хіба ж то не моє сіно? Вона ще й за життя чоловіка було допікає мені зимою, а як прийде літо, вона й подобрішає, бо я влітку стаю їм до помочі і на городі, і в хаті, ще й дітей гляджу. Літом до мене щебече, як ластівка, а як прийде зима, то вона так і закриває на мене вороною; я скажу слово, — а вона десять. А оце вже йде зима, то я знаю, що вона мене зимою загризе. Чи ти, Левадихо. знаєш, що невістка добрала ключі до моєї скрині та й витягла п'ять злотих? А я мовчу, бо ніяково мені звать її злодійкою: не впіймав, — не кажи, що злодій.

— То ти, мабуть, забула замкнуть скриню. Ти не ховай грошей в скриню, а заший в очіпок та й носи. Так і я ховала гроші од своєї невістки. А корову продай синові, то й гроші матимеш чи на одєжину, чи на вітання гостей, бо треба ж тобі привітати й почастувать своїх гостей, своїх приятельок або кумів.

Вернулась Параска додому з поради та й каже до сина:

— Коли вам моя корова заважає в дворі і ви всі нападаєтесь на неї та б'єте безвинно, то краще одкупіть її од мене. От я й свої грошаки матиму і не дивитимусь вам в руки: а в вас злість на корову прохолоне та й корівку краще годуватимете. А покладе корова на собі сить, то й молока більше даватиме.

Через тиждень син одкупив у матері корову. Мати продала дешевенько, бо їй шкода було худоби. Взяла вона гроші та зараз пішла до Левадиhi. Левадишиної дочки не було вдома. Параска скинула очіпок. Вони вдвох заходились коло роботи, розпороли підбійку в очіпку і похапцем зашили гроші.

— От тепер хіба одрубають голову з очіпком та візьмуть гроші; а вже я сама не дамся їм в руки, — жартувала Параска, — чорта лисого візьмуть, а не гроші.

— Авжеж! Невістка, мабуть, шукатиме грошей в твоїй скрині, та не знайде там. Але мовчи й нікому про це не кажи, щоб вона часом випадком не дізналась, де знаходяться в схованці твої гроші.

— Моя невістка ладна й очіпок в мене вкрати, як дізнається, що в йому сховані гроші. Але хіба вкраде вночі, як я спатиму та ще й міцно. Я на лихо сплю так міцно, що хоч гармати коти, то не прокинусь.

Як тільки син одкупив корову, зараз обчистив її, вишкріб шерсть шкреблом, а невістка на другий день знайшла старе рядно, накрила корову, ще й позшивала рядно попід черевом до самого вим'я.

— Отак наші! доки корова була моя, то ви лупцювали її дрючком, а як стала корова ваша, то ви для неї й сорочку пошили. Дивись, сину! Ходить корова по дворі, неначе вже стала другою моєю невісткою. Зав'яжи ж її, Марино, ще й хусткою, то ця невістка буде добріша от тебе! — гукнула баба до невістки.

— Зав'яжіть лишень хусткою свого рота, щоб не був такий лайливий,  
— огризнулась Марина.

— Візьми, сину, хворосту та загороди своїй жінці рота тином, щоб вона мені не допікала. Я мати й хазяйка в хаті. Вона менша од мене й повинна змовчувать і слухати мене, а я повинна її навчати, коли в неї тямки в голові нема.

Як угляділи діти на кутку, що в Параски в дворі ходить корова, обшита рядном, то почали збігатись з цілого кутка, щоб подивитись на те диво. Параска підняла на сміх Марину.

— Та скинь-бо з корови оту сорочку! Ота сорочка тільки ганжує корівку. Незабаром усе село збігатиметься, щоб подивитись на твою корову в сорочці. Ще скажуть, що я другу невістку собі взяла, — гомоніла Параска на невістку.

Настала зима. Невістка й справді закрякала вороною, бо Параска ще гірше допікала невістці. Грицько держав руку за жінкою і часом тиждень або й два не говорив з матір'ю, неначе він був не син, а чужий чоловік, та ще й ворог. Почали котиться вівці. Марина вносила в хату свої ягнята й клала на діл помаленьку; а як внесе в хату бабине ягня, то так і кине на діл, аж ягня гепне і неначе застогне.

— Нащо ти кидаєш на діл мої ягнята, неначе якусь непотріб? Не бійсь, як свої ягнята кладеш долі, то неначе дитину садиш обережно; а мої як кинеш, то ягня аж квакне, — гомоніла баба на невістку.

— Бо мені вже осточортіло носити в хату ваші ягнята: такого їх багато в вас. А моїх тільки троєчко, то я їх кладу на діл помаленьку.

— Нащо вам, мамо, так багато овець? Ви подарували б їх нам, — обізвався син до матері сердито, навіть з злістю.

— Чом ти, сину, не впиниш своєї жінки? Чуєш, як вона кричить на мене, неначе вона мати, а я її невістка. Гляди лиш, Марино! Бо в тебе незабаром виростуть чортячі роги під очіпком.

— В мене чи виростуть, чи ні, а в вас то вже й вирости отам під очіпком, так що й очіпок скинуть з вас, бо я бачу, що в вас на голові вже й очіпок став вищий, аж настовбурчився, — огризалась Марина.

Баба з нестямки несамохіть полапала долонею очіпок; їй чогось здалось, що вона недобре зашила гроші, то, може, вони висунулись з очіпка та й виглядають звідтіль в розпірку.

— Сину! Впини лиш свою жінку, бо мені вже невидержка. Покину вас, перейду жить до Левадихи й заберу свої овечки, й свині, й кури. Хіба ти не чуєш, що вона чіпляє мені чортячі роги? Вона мене живцем з'їсть, так що й кісточки од мене не зостанеться. А ти мовчиш і нічого їй не кажеш, і до мене місяць і слова не промовиш. Коли б ти кричав, лаявсь, то мені було б легше на душі. А то ти ходиш по хаті, наче мертвий, наче ходиш по хаті не ти, а блукає твоя тінь, що прийшла з того світу бентежить мене.

— Про мене, мамо, йдіть собі хоч і до Левадихи: в хаті буде просторніше. В цьому од мене не буде вам притичини.

— А хто ж буде вам в жнива дітей глядіть, город полоти та вечерю варить, як я житиму окроми? Чи наймичку наймеш, чи що? — крикнула Параска й сіла на лаві та й задумалась.

— Ой господи! Який тепер світ настав! — сказала Параска і вдягла стару кожушину й пішла з хати, простуючи до Левадихи.

Вийшла вона на поріг, стала на порозі й глянула на вербу, котра стояла на Івановій могилі, обсипана білим інеєм. Сльози самі покотились з очей.

— Коли б ти, сину, був живий, не зазнала б я горя та сліз. Не Марина з чортячими рогами панувала б в мене в хаті, а тиха, як біла голубка. Левадівна Килина, — промовила Параска голосно сама до себе.

Ото вже йде піст. Марина неначе наважилась гризти свекруху, а Грицько мовчав і слова не промовляв до матері, неначе його і в хаті не було. Параска бачила, що з Мариною непереливки, і почала змовчувать. Як не лаялась, як не гризлась Марина, як не допікала бабі словами, Параска мовчала й словом не обзивалась.

Вже була перша неділя посту: баба змовчувала, щоб не нагрішить; вона боялась гріха. Але другого тижня баба не видержала й знов почала навчати Марину та настиратись.

— Чом ти, Марино, оце й досі не винесла помийниці та не вилила помий своєму кабанові й моїм підсвинкам? Чи це тебе мати так вчила, чи що?

— Хи-хи-хи! — зареготалась Марина на всю здорову й високу хату; Параска аж спахнула.

— Чого це ти регочешся, мов несамовита? Чи ти й забулась, що тепер святий піст і люде говіють? Он чуєш? Дзеленькає маленький дзвін на службу божу, а вона регочеться, неначе дівка на вечорницях, — навчала Параска. — Сміються тільки з дурнів. А я, хвалить бога, з глузду не з'їхала. Чого ти смієшся з мене, як з дурної? Це на тебе напала якась дурість?

— Хи-хи-хи-хи! — знов зареготалась Марина, аж залящала, аж одляски пішли попід стелею.

Грицько сидів на лаві й собі голосно засміявсь. Він знав, що Дорошева невістка намовила Марину, чим можна найгірше допекти свекрусі: вона призналась Марині, що як тільки її свекруха почне

докоряти та лаять, то вона не огризається, а сміється та регочеться; тоді свекруха лютує, трохи не скаче аж під стелю, доки не гуркне дверима та од злості вийде з хати.

— Ото, Марино, лайкою нічого не вдієш, бо я вже за це добре дізналась; а як почну реготатися, то моя свекруха так і скипить одразу та й замовкне. Я затуляю свекрусі пельку реготом, — так навчала Марину Дорошева невістка.

— Хи-хи-хи! хи-хи-хи! — ще голосніше зареготалась Марина якось чудно та роблено і сіла на піл, ще й за живіт вхопилась обома руками, неначебто їй було так смішно.

Грицько реготавсь звичайним, не робленим реготом. Діти почули той регіт та давай і собі реготатися, їм, надісь, було смішно з того, що мати реготалась чудно, а батько реготавсь щиро й весело. Діти неначе заметались батьковим сміхом, мов заразливою хворобою. Параска з дива витріщила очі на Марину, бо постерегла, що вона сміється якось чудно, неначе підроблювалась під регіт.

— Що з тобою сталось? Чи це на тебе наслано такі крикливці, чи що? Чого ти так чудно смієшся? Чи ти вже сказала, чи до тебе ще тільки приступає? — говорила Параска.

Марина ще гірше зареготалась, аж на боки хапалась руками. Грицько й собі сміявся. Йому й справді була смішна та комедія.

Од того часу як тільки Параска починала лаять Марину, Марина реготалась перед самісіньким носом в баби і не промовляла до неї й слова. Параска мусила стулять рота, бо знала, що нічого не почує од невістки, тільки самий регіт.

Вже потім згодом баба Палажка Солов'їха прочула од людей, що то Дорошева невістка так напутила Марину, і сказала за це Левадісі, а

Левадиха розказала бабі Парасці. Як Марина почала знов реготатися, Параску неначе стало щось шкребти по серці. Вона не всиділа в хаті, вийшла на сінешній поріг, подивилась на вербу на Івановій могилі, згадала його добру душу, його моторну привітну вдачу і виплакала всі сльози, що назбирались в серці од того скаженого реготу її сина й невістки.

Цього чудного реготу Параска не могла стерпіть, і на другому тижні, як тільки невістка й син почали ходити до церкви, щоб одговоритись, вона пішла до батюшки жаліться, розказала за все, як невістка її не слухала та лаяла, а син ніколи й словом не оступався за нею.

— Так мені важко, так тяжко жить, що я далі не видержу. Як помер Іван, вони напались на мене обоє так, що ладні й коліном виперти мене з хати. А найгірше Марина допікає мені не словами, а реготом. День у день ходжу в хаті, неначе по голках та в колючих тернах. Оце вони говіють на цьому тижні. Не дайте, батюшко, їм причастя, то, може, вони схаменуться та хоч трохи подобрішають до мене.

— Як вони йтимуть причащатися та не попрощаюгься з тобою, то я не дам обом їм причастя. А як попрощаються і перепросять тебе, тоді я запричастю їх. Доки був живий твій чоловік, ви жили в згоді. А тепер живе трое вас в хаті, і ви пішли врозліт.

— Коли ж, батюшко, невістка моя непомирлива. Од неї пішла така направа в нас од того часу, як помер Омелько. Усе лихо в хаті скоїлось через неї, — сказала Параска.

В суботу вранці, як тільки дзвін бовкнув на службу божу, і син і невістка почали вбиратися до церкви, Параска сіла на лаві під образами й ждала, що вони приступлять до неї й попрощаються. Син убрався, взяв шапку в руки, чогось тупцяв по хаті, никав, буцімби-то чогось шукав, сховав капшук з грішми в кишеню та й вийшов в сіни, не попрощавшись з матір'ю. Параску взяла досада. Вона й собі вийшла в садок, щоб глянуть

на вербу на Івановій могилі. Дивиться вона, аж з хати вийшли Грицько й Марина і попростували до церкви.

Параска зараз увійшла в хату та й питає в старшої дитини:

— А що тут робив батько, як я вийшла з хати?

— Поклонились тричі до образів, а потім матері та й поцілували матір; а мати поклала три поклони перед образами, поклонились тричі батькові та й поцілували в губи, — каже дитина.

Параска зараз побігла до батюшки навпростець, перелізла через тин з свого городу та на батющин тік, а з току чкурнула в двір. Батюшка саме тоді вийшов з дверей в двір. Вона догнала його в брамі й поцілувала в руку.

— Батюшко! Син і невістка не попрощались зо мною, як ішли на службу. Син чомусь тупцяв, покрутивсь по хаті та й пішов до церкви; а невістка навіть не глянула на мене та й посунула з хати надвір насуплена, мов чорна хмара. Якби вона попрощалась зо мною, я б усе простила їй і вибачила за все. Не дайте, батюшко, їм причастя.

— Коли не перепросили тебе, не дам їм причастя, доки попрощаються з тобою; бо до причастя треба приступать, помирившись і попрощавшись з усіма, з ким людина лаялась, або ворогувала, або навіть з ким посердилась.

Вже Параска обід зварила, як син і невістка прийшли з церкви, мовчки пороздягались, посідали за стіл і мовчки пообідали. Грицько був сумний, аж ніби зажурився, а Марина була люта й не дивилась ні на кого, неначе в церкві погубила очі: батюшка не дав їм причастя.

На третьому тижні син та невістка знов почали ходять до церкви, щоб одговіться. Знов настала субота, бевкнули в малий дзвін на службу

божу. Грицько вбирається до церкви, вбирається й Марина. Параска сіла коло столу під образами й ждала, поглядаючи на їх обох. Грицько взяв шапку в руки, вдарив три поклони перед образами, приступив до матері, тричі поклонивсь низенько й попрощавсь.

— Нехай тебе бог простить, — сказала мати, вставши в лави, і тричі поцілувала сина.

Марина вдарила три поклони перед образами, поклонилась тільки раз на ході, та й то набік, і сказала раз:

— Простіть мене, мамо! — та й пішла з хати. Бабі чомусь здавалось, що вона обернеться й зареочеться.

Як не говорив син до матері, то її так неначе гадюка ссала за серце; а як заговорив, то неначе гадюка так разом і одпала. Провела вона сина в сіни, глянула на вербу на кладовищі, а в неї сльози вже не виступають. А невістка пройшла проз неї й навіть не подивилась, закрила очі віками та довгими віями, неначе й досі не знайшла погублених очей.

Параска накинула козушину та зараз слідком за ними почимчикувала й собі до церкви. Дотиснулась до титаря Петра Жарка, свого приятеля, та й каже:

— Піди, Петре, в вівтар та попроси батюшку, щоб Грицькові дали причастя, а невістці не давали; бо Грицько попрощавсь зо мною, а невістка не попрощалась.

Жарко сприяв бабі, як своїй кумі, пішов у вівтар і заповістивсь батюшці. Він скрізь встоював за Параску, і перед батюшкою, і перед людьми, як люде часом гудили та судили її. Батюшка запричастив Грицька, а Марині сказав, що не дасть причастя доти, доки вона не попрощається з свекрухою.

Параска зумисне вистояла всю службу божу, діждалась, як батюшка причащав людей, слідкувала очима за невісткою й на свої очі побачила, що батюшка знов вдруге не дав їй причастя. Вона зараз вернулась додому. Прийшов син з церкви, а слідком за ним увійшла в хату й Марина. Параска подала обід, а Марина роздягається та сопе, а на матір і не дивиться.

— Сопи, сопи, Марино! Чи це ти й досі не знайшла очей, чи вдруге загубила в церкві, що на мене й не дивишся? — з злістю сказала Параска.

Марина вже не реготалась. Сіла на полу, згорнула руки, дивилась у вікно й задумалась. Вона й за обід не сіла. По обіді вона повдягала дітей, менше взяла на руки, а старше повела за ручку, взяла мотузок, залигала за шию того кабана, що привела од своєї матері, та й веде з двора. Параска догадалась, що вона перебирається до матері. Син сидів на лаві сумний, мов чорна хмара, і мовчав.

Параска не втерпіла, вийшла надвір та й гукнула з сінешнього порога:

— Куди це ти, Марино, йдеш, не попрощавшись зо мною? Чи перебираєшся до матері, чи, може, помандруєш на Басарабію? Потривай же та хоч розпрощайся зо мною й з Грицьком!

Марина спинилась на воротях, обернулась та як зарегочеться, як несамовита: хи-хи-хи! — регочеться, аж заливається.

— Смійся, смійся! швидко на кутні засмієшся й рота роздереш, доки й за двір вийдеш. Не дав тобі піп причастя двічі, то тепер вже доконче виростуть в тебе чортячі роги під очіпком.

Марина повела кабана попід вір'ям та й гукнула через вір'я:

— Он лапніть лиш свого очіпка! В вас вже давно вирости; держіть рукою очіпок, бо чортячі роги за того скинуть з вас очіпок. Хи-хи-хи! — зареготалась вона та й зникла з кабаном за вербами.

— Отак наші гості вишовкались з хати, не попрощавшись з нами! — сказала вона до Грицька. — Може, це ти так її памоторив?

Але син і словом не обізвався до матері. Увійшла мати в хату й заходилась мазать припічок. Син сидів на лаві й не промовив і слова до матері, тільки сердито поглядав на неї. Взяла вона деркача, вмочила в помийницю й почала трусить сажу в комині та в челюстях, а витрусивши сажу, вийняла деркача з комина та й замірилась ним на сина.

— Оце тобі на дорогу кропило! Йди й ти з хати туди, куди пішла твоя жінка, коли ти незугарний держать її віжками.

Син вийшов з хати. Його неначе якась сила тягла слідком за жінкою. Але він, поміркувавши та подумавши, походив по дворі, по току та й знов вернувся в хату, а за жінкою не пішов. Баба була б і рада, якби він був не вернувся: вона задумала зовсім одопрічнитись од сина й знов стати господинею на всю губу, як була господинею за життя свого чоловіка.

— Ой Іване, сину мій! Якби ти не вмер, мені було б легше жити на світі: бо якби я полаялась з одним сином, то пішла б до другого та пересиділа б лиху годину. А тепер лиха моя годинонька! Мушу терпіть біду та лити сльози, — жалілась Параска Левадісі на другий день, зайшовши до неї на пораду.

Марина сиділа в матері з дітьми та з кабаном сливе тиждень. Вже мати якось-таки вмовила й намоторила її покориться свекрусі й вернутись до чоловіка. Пішла вона до батюшки та й каже:

— Чи дасте вже мені причастя в цю суботу? Мати сказали, щоб я верталась до свекрухи, перепросила її й попрощалась з нею перед говінням.

А батюшка сказав в відповідь:

— Помирись з свекрухою й перепроси її, то й дам в суботу причастя.

В суботу вранці, тільки що почало розвиднюваться, дивиться Параска в вікно, аж Марина йде в ворота з дитиною на руках і веде на мотузку свого кабана. Ввійшла вона в хату й поздоровкалась з свекрухою; за нею слідком вбігла веселенька старша дитина, побігла до батька й почала лащитись до його.

— А що це ти, Марино? Знов ведеш своє віно на мотузку в мій двір? — спитала Параска. — Може, прийшла оце реготаться? Чи, може, порегочешся, посмієшся з мене, мов з старої дурепи, та знов вернешся до материної хати, де засіли нещадимі злидні? Це, мабуть, ті нещадимі злидні викишкали тебе звідтіля. Ой, мабуть, швидко вернешся знов до матері!

— Ні, мамо! я вже не вернуся до матері, — промовила Марина й глянула свекрусі просто в очі, неначе вона в материній хаті знов знайшла очі, що загубила в свекрухи.

Марина роздяглась, вдарила три поклони перед образами, приступила до Параски, але трохи оддалік, не дійшовши до неї на два ступені, тричі поклонила низенько й промовила:

— Простіть мене, мамо, раз, і другий, і третій!

— Нехай тобі бог простить, і я тебе прощаю, — обізвалась солоденьким голосом Параска, ще й губи запишала.

Марина пішла до церкви, а Параска слідком за нею. Протовпилась до царських врат, де Петро засвічував ставники перед образами, і пошепки, сливе нишком сказала йому:

— Перекажи батюшці, що Марина вже вернулась до мене в хату, попросалась зо мною тричі й перепросила мене. Оце я її вже приборкала; може, вже не так брикатиме та настиратиметься. Попроси батюшку, нехай тепер дадуть їй причастя. Отаке лихо мені. Петре! Палажка Солов'їха кусає мене з одного боку через улицю, неначе ґедзь, а невістка гризе мене в хаті з другого боку. Обстали й обсіли мене вороги навкруги. Палажчина невістка носить синяки од Палажки, а мені, мабуть, незабаром таки доведеться носити синяки од невістки.

— А все-таки сталось по-твоєму: твоє цвіте, а її в'яне, — сказав Петро й осміхнувся, а баба й собі осміхнулась на радощах, бо вже повеселішала.

— Тепер вже "моє зверху, а її — насподі", "моє цвіте, а її в'яне", як приказують люде. Отак воно й повинно бути, бо я старша в хаті, а не діти.

1908 року.